

Микола Михальченко, доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Валерій Скотний, доктор філософських наук, професор,
ректор Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ЯКА ФІЛОСОФІЯ ПОТРІБНА СУЧАСНОСТІ?

Нині в Україні нові часи, нові методологічні підходи до трактування співвідношення матеріального й духовного, теорії і практики, ідей і практичних дій. Плюралізм пізнавальних підходів підштовхує суспільствознавців не тільки до перегляду усталених стереотипів мислення, застарілих або хибних потрактувань буття і свідомості, а й до створення нових концепцій розуміння матеріального та духовного життя.

Є ще один найважливіший чинник розвитку науки, переосмислення ролі філософії й усього суспільствознавства постсоціалістичної епохи, який вимагає від філософів перегляду старих підходів до реальності, матерії, духу. Це – зміна предмета філософії як науки в сучасній Україні й усіх постсоціалістичних державах.

Що є основним питанням філософії? Ще п'ятнадцять – двадцять років тому всі суспільствознавчі науки “соціалістичного табору”, всі енциклопедичні видання погоджувалися, що основне питання філософії – це питання про відношення свідомості до буття, мислення до матерії, природи. Питання конкретизувалося так: по-перше, що є первинним – дух чи природа, матерія чи свідомість, а, по-друге, як відноситься знання про світ до самого світу, інакше кажучи, чи відповідає свідомість буттю, чи в змозі вона правдиво відображати світ?

На перший погляд, не так уже й нелогічно. Але... з цього визначення випадала людина. Що є людина, як вона була створена, чи стала “вінцем природи”, чи існують межі її розвитку й саморозвитку? Одночасно ідея творення людини Богом не могла стати фактом, який визнала б наука, яка говорить про багато мільйонів років еволюції людини.

У цих умовах спроба повернути в суспільні науки догмат про створення світу й людини Богом, у раціональне знання включити ірраціональні догми означала одне: суспільна наука переставала бути наукою й поверталася на пізнавальні позиції середньовіччя та схоластики. Якраз досягненням епохи відродження та просвітництва було відокремлення релігії від науки, церкви від держави. На цьому будувалася суспільна думка Но-

вого часу. Тільки на основі раціонального знання суспільствознавство стало справжньою наукою. Отже, спроба на антикомунізмі здійснити атаку на раціоналізм, філософію та інші суспільні науки не може бути оцінена позитивно, як і дії напівосвічених кон'юнктуристів, які хочуть чергову кризу в суспільствознавстві (або в його частині) використати у вузьких ідеологічних і політичних цілях.

Водночас існує реальна проблема перегляду, уточнення предмета сучасної філософії як науки, як навчальної дисципліни (що викладати студентам і аспірантам, якою має бути світоглядна позиція викладача, яку систему розуміння світу, людини ми закладаємо в розум майбутніх педагогів, інженерів, менеджерів, юристів, науковців).

Спроба деяких філософів-науковців і педагогів знайти основне питання філософії у системах “філософії серця”, неогегельянства або неокантіанства, екзистенціалізму або неопозитивізму марні. Проголошення частиною філософів самих себе постмодерністами, синергетиками, постнеокласицистами викликає посмішку в людей, які стоять на позиціях здорового глузду. Сама лише належність до будь-якого філософського табору не є науковим досягненням. Словоблуддя, навіть у красивій формі, не “купить” ні держава, ні суспільна думка, ні економіка. І нічого не варте оплакування своєї долі схоластами, яких начебто нерозумне суспільство не сприймає. Хто ясно мислить, той ясно викладає думки, той потрібен державі й громадянському суспільству. Робота, яка не дає зрозумілого теоретичного та практичного результату, розумною державою, зрілим суспільством, розумною людиною не оплачується. Правда, є ще багато легковажних, дезорієнтованих, неосвічених чи занадто довірливих людей, які платять шахраям, зокрема й інтелектуальним. Але це вже їхня особиста справа (якщо, звісно, не порушено інтереси держави, суспільства, права людини або держава спокійно сприймає те, що дурять її громадян).

Не може бути предметом філософії коментарство праць так званих класичних філософів або некласичних. По-перше, термін “класична німецька філософія”, який запровадили Маркс і

Енгельс, досить умовний. Хіба Аристотель, Кант, Гегель і деякі інші є “класичними” філософами, а Бекон, Декарт, Вольтер, Гусерль, Дюркгейм, Скворода, Кампанелла – “некласичними”? Де критерій класифікації? По-друге, будь-яке філософське дослідження може спиратися на історико-філософський аналіз. Але історія філософії – це швидше навчальна й джерельна база. Якщо історико-філософське дослідження не дає нового знання, воно непотрібне. По-третє, навіть порівняльний аналіз сучасних філософських ідей залишається коментаторством доти, доки не дає нового теоретичного й практичного результату, нової концепції, ідеї, гіпотези.

Тим більше не може бути філософською творчістю політичне й ідеологічне коментаторство, ідеологічне обслуговування інтересів кланів, сепаратистів тощо.

То в чому полягає предмет філософії нині, коли стало зрозумілим, що її основне питання не зводиться до відношення свідомості до буття, мислення до матерії, до прояснення первинності духу або природи? Ці проблеми важливі, але мають лише методологічне значення для розуміння найзагальніших проблем взаємозв'язку людини й природи. Якщо ми зосередимось тільки на цих питаннях, то можемо створити багато абстрактних, схоластичних гіпотез і концепцій, що не матимуть кінцевого розв'язання і дуже далекі від практики, яка, на думку багатьох філософів, зокрема й Маркса, є критерієм істини.

Проте суспільствознавство має чітке визначення філософії як науки. Це система ідей, поглядів на світ і на місце людини в цьому світі. Ця наука досліджує різні форми відношення людини до світу: пізнавальну, ціннісну, етичну, естетичну. Марксисти радянської доби робили спроби виокремити предмет “марксистсько-ленінської філософії” як науки про загальні закони розвитку природи, суспільства й мислення, що є загальною методологією наукового пізнання.

Якщо перша частина визначень передбачає не тільки конвенціоналістський підхід, а й теоретичний фундамент, вироблений багатьма поколіннями філософів та інших представників суспільствознавства, то претензії “марксистсько-ленінської філософії” на розробку загальних законів розвитку природи, суспільства й мислення виявилися занадто завищеними. Спроби марксистів-філософів нав'язувати власні рецепти (“закони”) розвитку природи природникам, а “закони” розвитку мислення – біологам, фізіологам, психіатрам, були недоладні.

Коли сучасний дослідник читає працю Фрідріха Енгельса “Діалектика природи”, то іронічно по-

сміхається. За винятком кількох банальностей, там нічого про загальні закони розвитку природи, які відкривають філософія та філософи, немає. Природа еволюціонує за власними законами. Є закони існування різних форм матерії, що їх пізнають і використовують науковці-природники. А спроби створити в СРСР окрему наукову галузь – “філософські проблеми природознавства” з тріском провалилися. Природники відверто сміялися над дилетантськими рецептами “нової галузі філософії”. Єдине, що змогли зробити справжні філософи, – надати деякі поради щодо обережного втручання людини в природу. Те саме було з втручанням філософів у закони розвитку мислення. Крім певних застережень щодо експериментів із мисленням людини, нічого істотного їм досягти не вдалося.

Отже, претензії філософії на статус науки наук, на загальну методологію вивчення законів природи, суспільства й мислення треба залишити історії. Ці претензії були більш-менш обґрунтовані в Давніх Греції та Римі. Коли ж суспільствознавство й природничі науки відокремилися, предмет філософії як науки почав звужуватися. Науково-філософська діяльність ставала дедалі специфічнішою і пов'язувалася з формуванням світогляду людини, з питаннями формування суспільства, держав, людських спільнот, із тлумаченням взаємовідносин особистості та природи, суспільства, з розглядом перспектив розвитку людства тощо.

Тому предметом сучасної філософії є світогляд людини, суспільство й особистість, а основним її питаннями – людина, її мислення, дії, розвиток. У цьому основному питанні філософії людина як особистість і суспільство як форма організації особистостей – два складники єдиної проблеми. Філософи можуть займатися історією людини та суспільства й розробляти філософію історії або соціальну філософію, досліджувати соціальну природу людини (в межах філософської антропології), методології та методики філософського пізнання, дискутувати про різні світогляди тощо. Але нині вони втратили функцію провидців, оракулів, як філософія втратила статус “цариці наук” і є однією з наук суспільних.

Виходячи з уточнення предмета сучасної філософії, слід подумати над створенням нових підручників з філософії. Чи варто викладати історію філософії з Геракліта до Пітирима математиком? Бо не викладають історію математики філософам. Мабуть, треба оголосити конкурси на написання підручників для спеціалізованих ВНЗ, факультетів, щоб давати студентам лише необхідний обсяг філософських знань.

Методологічна криза зумовлює сумніви в істинності розуміння сучасності. Причиною кризи є втрата філософією її універсальності. У середині XX століття філософія на Заході (а нині це поширилося й на вітчизняну) відрікається від того, що становило основу її буття в епоху класики, – відмовляється бути теоретично вираженим світоглядом (осмисленням світу).

Основним і фундаментальним розділом філософії завжди була онтологія, тобто вчення про буття. Бо жодна наука не займалася осмисленням стосунків людини та світу. Усі науки мали конкретний зміст та розглядали окремі аспекти буття природи, суспільства, людини, але цілісне розуміння зв'язку світу й людини давала лише філософія. Крім неї, цим питанням займалося мистецтво, яке говорило про це образною мовою. А філософія – мовою теоретичного дискурсу.

Сутність проблеми – у трансформації філософського знання. Сучасна світова практика повинна дзеркально відображатися у відповідних світоглядних і методологічних парадигмах. Моністичним поглядам і доктринам, методологічному абсолютизму мають протиставлятися плюралістичні теорії. Вони повинні стати теоретичною моделлю нашого багатовимірного світу, виражатись у логіці основних понять.

Центральним пунктом перетворень у логіці сучасної філософії є переосмислення класичних уявлень про сутність речей і знань. Постає уявлення про поліфундаментальний багатовимірний світ.

Нині філософія обслуговує тільки саму себе і займається тлумаченням себе самої, реалізуючи думку Гегеля про те, що єдине заняття світового духу – це реалізація прагнення до абсолютного пізнання у філософській формі, й лише заради цього філософського самопізнання дух творить природу, людину та історію. Тож ця наука перестає бути культурою, повністю вичерпала свій світоглядний потенціал, перетворилася на чисту теорію, важливість якої визначається згідно з правилами та умовами, що виникли всередині її самої. Тим часом цінність філософії – в силі її безпосереднього впливу на свідомість і життя більшості людей.

Оскільки світоглядний ефект сучасної філософії виявився замалим, вона не може подолати інерції минулого світогляду і, як наслідок, не знаходить актуального вираження у світі ідей.

Сфера та межі об'єктивного знання постійно розвивалися й розширювались. Тож філософія звертається до проблем людської суб'єктивності. Нині лише в цій царині й можливий розвиток і приріст філософського знання. Отже, межі влас-

не філософського знання в процесі розвитку науки значно звужилися. Нині філософське знання – це онтологія, частково феноменологія й почасти гносеологія (хоча це досить суперечливо). А щодо філософської антропології або філософії соціуму й соціального – це вже інтегроване (“змішане”) філософське знання (воно має свій, відмінний від філософії предмет). Той самий процес відбувається в інших видах „змішаного” філософського знання (естетика – мистецтво, логіка – логістика, етика – мораль тощо). Скрізь уточнюються сфери філософської методології щодо інтегрованого знання, яке постійно розширюється.

Важливо, що такій філософії не властивий інтенсивний розвиток. Хіба ми можемо стверджувати, що в самому процесі філософствування пішли далі Платона або Гегеля? Ми пішли вперед лише в тому, що стосується самого обсягу матеріалу наукового пізнання, яким вони свого часу користувалися. У самому ж філософствуванні ми тільки наближаємося до них. З огляду на це, якщо вже йдеться про кризу філософії, то слід казати про кризу певного типу філософствування.

Для людини, яка вірить у науку, найгірше, що сучасна філософія не має загальновизначених результатів (того, чим можуть володіти більшість людей). У сучасній науці постійно розширюється сфера визначених, загальноприйнятих знань, а те, що вже стає загальноприйнятним знанням, не є філософією й належить до конкретної сфери знань.

Водночас розширювався об'єкт і предмет прикладної філософії, тобто вона та інші науки постійно зближувалися. Однак об'єкт (предмет) філософії та інших наук не збігаються повністю. Філософія займається не об'єктами, а знаннями, отриманими внаслідок вивчення цих об'єктів спеціальними науками, використовує ці знання для розробки різноманітних форм людської самореалізації у конкретних соціокультурних системах. Спираючись на цей процес, і можна говорити про приріст та розширення філософських знань. Однак філософія взаємодіє не лише з наукою. Вона використовує матеріал для характеристики буденної свідомості та поведінки, суперечностей і суттєвостей у розвитку економіки, техніки, в образах релігії та міфології. XX століття робить очевидною думку: “чиста” філософія, яка розв'язує проблеми людського буття, неможлива. Нині філософський аналіз людського буття пов'язаний із розглядом конкретних завдань екології, сімїотики, культурології, з поясненням конкретних ситуацій повсякдення. У філософській системі кожного сучасного мислителя належна увага приділяється життю індивіда, умовам і передумовам

СВОБОДА ЯК ОСОБИСТІСНА І ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКА ЦІННІСТЬ

його самореалізації, системі цінностей, що необхідна для його орієнтації в конкретному світі.

Лише у взаємозв'язку з конкретним сучасним науковим знанням розширюються такі сфери філософії, як філософія сучасної економіки та ринку, філософія сучасної науки і техніки, екофілософія, філософія культури, мови, мистецтва, філософія історії тощо. Лише у взаємодії з усією системою сучасного наукового знання філософія визначає смисложиттєві ціннісні орієнтації людини в сучасному світі.

Постіндустріальна парадигма сучасної філософії актуалізує примат людини, її свідомості в системі саморозвитку суспільства. І це головний висновок, який характеризує складність і невичерпність сучасного філософського знання.

Людина є суб'єктом історії, її співавтором і

героєм. В об'єктивному світі немає ні смислу, ні безглуздя, як немає в ньому прогресу та реакції, добра й зла, істини й оман. Він етично й естетично нейтральний. Усе це – людські виміри. Смысл будь-яких процесів виникає не сам собою, а в їхніх надрах, виробляється, викристалізовується в інтелектуальному полі нашої взаємодії зі світом. До того ж ініціативним і смислоутворювальним началом є саме людина, яка робить світ розумним або регресивним.

Філософія покликана утверджувати творчі начала в житті, не взаємовиключення, а поєднання, взаємодоповнення – через послідовне подолання всього, що заважає моральному процесові розвитку. Вона рухається до дедалі більшого впорядкування буття.

*Іван Кутняк, кандидат філософських наук, доцент, декан педагогічного факультету
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка*

СВОБОДА ЯК ОСОБИСТІСНА І ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКА ЦІННІСТЬ

У статті досліджено свободу як цінність, що є невід'ємною від індивідуальної суб'єктивності – внутрішнього ядра свідомості. Володіючи свободою волі, свободою вибору самої себе, людина здатна бути відповідальною і за свої зовнішні дії в області буття культури.

Постановка проблеми. Сучасні філософські дослідження характеризуються формуванням нових аксіологічних імперативів в усвідомленні духовно-культурного буття соціуму. Це зумовлено суспільною потребою забезпечення національної інтеграції та ідентифікації в умовах інтенсивних глобалізаційних перетворень. Культура як атрибут самосвідомості особистості в своєму предметно-сутнісному значенні, орієнтуючи індивіда на вибір образу свободи, робить останню сенсом життя. Свобода як цінність є невід'ємною від індивідуальної суб'єктивності – внутрішнього ядра свідомості. Важливим аспектом проблеми свободи є духовна свобода, що може бути обмежена зовнішньою необхідністю, але ніколи не зникає, оскільки невід'ємна від особистості. Людина тоді стає вільною, коли спрямовує спонтанність своїх дій у бік персоналізації світу і своєї свідомості.

Актуальність поставленої проблеми зумовлена змінами в теоретичних визначеннях і поглядах людей на систему усталених світоглядних орієнтирів, безпосередньо коригованих з національною ідеєю, ідеалом, цілісністю особи в апостеріорних детермінаціях соціальності. Вони виступають

одними із головних чинників процесів функціонування культури і окремої людини в інтеракціях раціонального та ірраціонального. Без їх гармонізації втрачають значення розмови про можливості досягнення суспільно-політичної солідарності, толерантності, гуманізму в умовах подальшого становлення політико-правового простору і громадянського суспільства, а тим більше про людину як найвищу цінність.

Мета статті – дослідити свободу як цінність, що є невід'ємною від індивідуальної суб'єктивності – внутрішнього ядра свідомості; як основну константу загальнолюдської культури і мету духовного самовизначення особистості.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження свободи у взаємозв'язку з формами духовної культури розкривається у дослідженнях Ю.Н. Давидова, С.Б. Кримського, В.А. Малахова [5], В.М. Межуєва, Н.З. Чавчавадзе та ін. У них “духовне”, це визначальне ядро свідомості, класифікується як особлива компонента генези і розвитку національно-культурної реальності, форма самовизначення людини і становлення її творчих потенцій. Аналіз культури розкриває ті структури національного буття, в яких духовний і практич-